

ARCHIVACE A DALŠÍ VYUŽITÍ INTERVIEW – ZKUŠENOSTI A POCHYBNOSTI

Pavla Frýdlová

Když jsme na podzim roku 1996 začínali s prvními rozhovory *Paměti žen*,¹ nevěděli jsme, jak rozsáhlý materiál se nám podaří v průběhu následujících let shromáždit. K projektu, kterého se v prvních dvou letech zúčastnily čtyři národní týmy, se postupně přidávaly další partnerské organizace, byť některé jen na kratší dobu, vesměs v závislosti na finančních možnostech.

Od počátku bylo dohodnuto, že archiv celého mezinárodního projektu bude umístěn v prostorách pražského Gender Studies, koordinátora projektu. Poté co se u nás začaly kromě nahrávek českých rozhovorů hromadit kopie nahrávek v polštině, němčině, srbštině a chorvatštině (v této době většinou na kazetách), jsme se dohodli na archivaci jejich prepisů v Praze a originálů nahrávek vždy v mateřských organizacích jednotlivých národních týmů. Součástí archivovaných prepisů rozhovorů jsou i standardní doprovodné materiály – protokol, biogram, resumé – pokud možno v anglické nebo v německé verzi. Bohužel z trvalého nedostatku finančních prostředků se nepodařilo všem týmům tohoto cíle dosáhnout.²

Archivaci rozhovorů se zabýval prakticky každý z workshopů, které se v rámci projektu konaly minimálně jednou ročně. V této době v jednotlivých zemích teprve vznikaly archivní zákony a zákony na ochranu osobních údajů, a často se velmi lišily. Nejvíce zkušeností mělo v tomto směru sjednocené Německo, kde, resp. v jeho tzv. starých spolkových zemích, existovaly už archivy uchovávající orálněhistorická data. *Heslář*, popisující co nejvýstižněji naše rozhovory, jsme se

1 Srov. www.womensmemory.net.

2 Pouze německý tým získal na celý projekt podporu z veřejných prostředků státu, ostatní týmy pracovaly za pomoci různých sponzorů, zejména německých nadací, eventuálně později za částečné podpory některých programů evropských fondů.

ale rozhodli vytvořit sami. Vznikal dlouho, v mezinárodním týmu nebylo jednoduché sjednotit jednotlivé pojmy, diskutovalo se i o tak zdánlivě jednoduchých kategoriích, jako je středoškolské vzdělání (Zahrnovat tam ty narátorky, které ho mají ukončené maturitou, nebo i ty bez maturity?). Mnohem větším, obsahovým problémem byla rozdílnost vnímání hesel souvisejících s druhou světovou válkou v německých a českých, resp. polských rozhovorech. Nakonec se nám společně podařilo sestavit heslář asi 165 pojmů, počínaje základními kritérii zachycujícími biografická data narátorek až po ta specifická, která se liší v jednotlivých zemích, podle jejich rozdílných historických zkušeností, v rozhovorech zachycených.

Důležité bylo, že výběr hesel ke každému rozhovoru dělaly jednotlivé tazatelky, které také jeho obsah nejlépe znaly. Teprve poté, na základě jednotlivých heslářů, připojených v číselné podobě k rozhovoru, mohla vzniknout elektronická verze hesláře, umožňujícího orientaci ve 180 českých rozhovorech, vzniklých v rámci projektu do roku 2003.

V průběhu následujících let s tímto vyhledávacím nástrojem pracovala řada studentek a doktorandek, jimž jsem vybrané rozhovory zapůjčila ke studiu v naší knihovně (samozřejmě na základě vyplněného badatelského listu). Archiv celého projektu – opět z nedostatku materiálních, ale i personálních kapacit – však nebyl zatím širší veřejnosti zpřístupněn. Měl být spolu s dalšími staršími materiály součástí většího tzv. Ženského archivu českého. Pomalu už přestáváme věřit, že se nám takový archiv, podobný těm, jaké existují ve všech vyspělých demokratických zemích (a nově jej nedávno otevřeli pod názvem Genderové muzeum i v ukrajinském Lvově), podaří vybudovat. U většiny domácích grantových komisí narážíme na argumentaci, že existence takového archivu je u nás zbytečná, není třeba zvýrazňovat příklady významných žen z různých oborů, ženy jsou v ČR zcela rovnoprávné a vždy v moderní historii byly. Skutečnost je – nejen podle našeho názoru – jiná.

Archiv se nám tedy nepodařilo otevřít, v poslední době však s nárůstem zájmu o orální historii, a specificky o období socialismu, narostl výrazně zájem i o naše rozhovory a s ním vyvstala i řada problémů a otázek, na něž jsme zatím nenašli uspokojivé odpovědi.

K nejrůznějším aspektům oral history existuje poměrně bohatá literatura, ale k otázce uchovávání a dalšího využití rozhovorů je jí kupodivu minimálně. V době, kdy náš archiv vznikal, byl pro mě osobně zásadní článek³ Almut

3 *Probleme der Archivierung von Oral-History-Interviews. Das Beispiel des Archivs „Deutsches Gedächtnis“*, Forum Qualitative Sozialforschung / Forum Qualitative Social Research (Online-Journal)

Leh⁴ *Problemy archivace orálněhistorických interview. Příklad archivu Německá paměť.*⁵ Zdá se, že téměř žádný z problémů, které Almut Leh v roce 2000 nastínila, nebyl dodnes uspokojivě vyřešen, a proto její příspěvek neztratil na aktuálnosti ani na semináři „Svědectví v archivu. Strategie k uchování vzpomínek“,⁶ uskutečněném v září 2007 v archivu německých zelených, resp. Nadace Heinricha Bölla v Berlíně. Zástupci a zástupkyně jednotlivých německých archivů, které uchovávají orálněhistorické materiály, upozorňovali především na neexistenci dohody o standardech archivace, dlouhodobého uchování a zpřístupnění orálněhistorických archivů. Na příkladech z praxe menších i větších archivů v Německu probírali konkrétní otázky anonymizace, přenechání práv, zpřístupnění a dlouhodobého zajištění.

Jaké dokumenty archivovat a v jaké podobě? Ideální je určitě uchování všech verzí nahrávky i transkripce, resp. redakčních úprav, samozřejmě včetně protokolů a dalších doprovodných materiálů. Ale i formáty, v nichž byly před 10 až 15 lety dokumenty zapsány, stárnou, například staré wordové dokumenty jsou už nečitelné, je třeba se k nim neustále vracet.

Poměrně nejjasnější je situace v otázce dlouhodobého uchování starších nahrávek – jedinou možností je jejich *digitalizace*, dnešní nahrávací technika ji už rozumí sama sebou. Avšak digitalizace starších nahrávek, přestože je levnější než před pár lety, je stále ve větším objemu a zejména pro menší archivy (spolků, sdružení, nadací, neziskových organizací) finančně nedostupná. A stranou zůstává fakt, že veškeré technologie za pár let stejně zestárnou a celý proces bude třeba opakovat.

Každému, kdo se kdy setkal s orální historií, je zřejmé, že zpřístupnění rozhovorů je velice citlivé a ožehavé téma, obzvláště tam, kde se jedná o biografické rozhovory, jako je tomu v našem případě. Ne náhodou badatelé neposkytují jimi shromážděná a vyhodnocená biografická interview příliš často dalším uživatelům. Hlavním důvodem této opatrnosti a zdrženlivosti je velká citlivost pramene. Pohybujeme se na hraně mezi zodpovědností vůči narátorovi, který nám svůj příběh svěřil, a nároky dalších badatelů, uživatelů archivu. Almut Leh dává

1(3)/2000. Poprvé předneseno v dubnu 2000 na konferenci European Social Science History v Amsterdamu – srov. <http://www.qualitative-research.net/fqs/fqs.htm>.

4 Almut Leh je ředitelkou archivu Deutsche Gedächtnis, redaktorkou časopisu *BIOS* a tajemnicí International Oral History Association.

5 Archiv Deutsches Gedächtnis je součástí Institutu für Geschichte und Biographie v Hagenu.

6 *ZeitzeugInneninterviews im Archiv. Strategien zur Bewahrung erinnerter Geschichte*. 14. 9. 2007 Berlin – srov. http://www.boell.de/downloads/stiftung/Protokoll_ZeitzeugInneninterviews_2007.pdf.

v této souvislosti tazatelům a badatelům dobrou radu:⁷ pokuste se představit si sami sebe v pozici narátora, jak byste se cítili, jakou míru ohleduplnosti byste očekávali, na jaké podmínky byste přistoupili, zda by vám vadilo, kdyby z vašeho životního příběhu někdo vytrhl určité citáty a zařadil je do zcela jiného kontextu. A zda byste dokonce souhlasili s tím, aby vámi poskytnuté interview bylo virtuálně přístupné.

Pro narátora znamená odevzdání rozhovoru do archivu otevření jeho životního příběhu cizím osobám. Nemůže vědět, kdo a s jakými motivacemi bude k rozhovoru přistupovat a jak ho bude využívat. Rozhovor je možné zařadit do archivu teprve tehdy, když narátor k tomu dá explicitně svůj souhlas. *Smlouva o poskytnutí rozhovoru* by tedy měla obsahovat pasus o jeho možných dalších využitích, včetně archivování. Avšak pozor: narátor může vzít tento souhlas kdykoli zpět!

I v případě narátorova souhlasu je ale třeba zvážit, zda uživatel archivu může dostat do rukou všechny materiály, například protokol rozhovoru. Orálněhistorické interview není mechanický záznam vyprávění, je to zároveň komunikační proces mezi narátorem a tazatelem, během kterého může být také vyjádřeno něco, co není určeno pro nikoho dalšího. Smazat tyto pasáže z nahrávky je na zodpovědnosti tazatele, zapsat do protokolu eventuální žádost narátora o „uzamčení“ jeho svědectví po dobu jeho života a dodržet ji je ale jeho povinností.

Některé archivy mají zkušenosti s následnou anonymizací rozhovorů, u nás například archiv holocaustu. Nejenže je to proces velmi pracný, ale přílišná anonymizace může učinit interview nesrozumitelným, nehledě na nemožnost anonymizace v případech, kdy archiv půjčuje badateli k poslechu i původní nahrávku nebo videozáznam. Proto jsou většinou rozhovory archivovány v neanonymizované formě a většina archivů půjčuje ke studiu pouze přepisy rozhovorů a zodpovědnost za anonymizaci osobních dat při citaci z poskytnutých materiálů přenáší na badatele. Zodpovědnost za možné porušení zákona na ochranu osobních údajů tedy nese badatel a ne archiv. *Zaváže* ho k tomu formou smlouvy nebo patřičnou pasáží v badatelském listu, někdy i s dovětkem, že badatel nesmí vstoupit do osobního kontaktu s narátorem bez prostřednictví archivu, eventuálně tazatele/autora rozhovoru.

Při realizaci orálněhistorických interview zpravidla narátor dává souhlas k použití interview, ať už v písemné podobě, nebo v podobě nahraného úst-

7 ALMUT LEH, *Forschungsethische Probleme in der Zeitzeugenforschung*, BIOS 13/2000, s. 64–76.

ního souhlasu, a může si vyhradit zachování anonymity. Situace je poměrně jasná, pokud tazatel pracuje s rozhovorem pouze v rámci svého výzkumu a pokud jde o vztah narátor – tazatel/výzkumník. Tazatel měl možnost narátora blíže poznat, často ještě ve fázi přípravy rozhovoru, určitě ale v jeho průběhu, eventuálně při autorizaci rozhovoru. Ve většině případů vznikne mezi nimi vztah důvěry, z němž narátor získá pocit jistoty, že to, co tazateli/výzkumníkovi svěřil, nebude dezinterpretováno a bude odpovídat jeho hodnotovému horizontu. Ale ve chvíli, kdy se rozhovor dostane do rukou třetí osobě, nebo bude pro tento účel převeden do veřejně přístupného archivu, se situace komplikuje. Z osobního vztahu mezi narátorem a tazatelem se stává neosobní vztah badatele k prameni.

Kdo sám dělal rozhovory a vyhodnocoval rozhovory jiných, tento rozdíl chápe. Při osobním vedení rozhovoru hraje nemalou roli jistá blízkost, která se může projevit jak v hlubším pochopení, tak i ve větší opatrnosti. Naproti tomu k nějakému „cizímu“ rozhovoru se chováme distancovaně, což může vést k jeho eventuální přesnější interpretaci, stejně tak dobře jako k neadekvátnímu vyhodnocení. Žádné zobecnění tady neplatí. Na druhé straně je evidentní, že smyslem archivování a dalšího využití materiálu jsou právě různé interpretace, závislé nejen na osobě badatele, perspektivě a druhu výzkumu, ale především na čase, který uplynul od doby realizace rozhovoru.

Nárůst zájmu o dobová svědectví není jen ze strany odborníků, ale i médií – od tisku, přes rozhlas až k televizním dokudramatům. Při současné bulvarizaci všech médií nelze bohužel od novinářů a jejich spolupracovníků očekávat respektování etických pravidel vůči původním narátorům, s nimiž se nikdy nesetkali. Opakovaně jsme se v této souvislosti v poslední době střetli s názorem, že veřejnost má na rozhovory vzniklé z veřejných prostředků právo a archiv má být veřejnosti přístupný. Jenže kromě nastíněných etických problémů je tento požadavek v rozporu i s *archivním zákonem* (zákon č. 499 z 30. června 2004), který říká v par. 37: „K nahlížení v archivech jsou přístupné jen archiválie starší třiceti let, není-li dále stanoveno jinak. A dále: Do archiválií vztahujících se k žijící fyzické osobě, jejichž obsahem jsou citlivé osobní údaje, lze nahlížet jen s předchozím souhlasem této osoby. Archiv vyrozumí dotčenou osobu o žádosti o nahlížení a požádá ji o souhlas.“

Musíme si tedy být vědomi, že další poskytování orálněhistorických rozhovorů je velmi citlivá záležitost. A není řešitelná nějakými standardy, ale v každém ojedinělém případě, kdy správce archivu rozhoduje, které materiály (pokud nejsou starší třiceti let) badateli půjčí. Tak to platí u většiny archivů, spravujících písemné dokumenty. K tomu ještě jednu zkušenost, o kterou se na zmíněném berlínském semináři podělila Linde Apel, ředitelka hamburského archivu „Dilna

paměti“.⁸ Jejich archiv se snaží badatelům vyjít maximálně vstříc, na webových stránkách je k dispozici internetová verze databanky, která badatelům před návštěvou archivu urychlí jejich rešerše. V žádném případě však nepočítají s tím, že by přepisy rozhovorů byly k dispozici online. „Jsme tak staromódní a jdeme dokonce tak daleko, že uživatelům z důvodů ochrany osobních údajů nedovolujeme přepisy ani jejich části kopírovat.“

Všechny mnou nastíněné otázky a problémy by neměly zpochybnit smysl naší práce, uchování historické paměti pro budoucnost. Mnohá interview jsou dnes už neopakovatelná, mnozí naši narátoři a narátorky už nežijí. Když jsme s projektem *Paměť žen* začínali, byli jsme si vědomi, že realizujeme do jisté míry „záchranný projekt“, a v tomto smyslu budou námi realizované rozhovory s postupem času stále nabývat na hodnotě.⁹

8 Projekt Hamburger Lebensläufe – Werkstatt der Erinnerung vznikl v roce 1989/1990 a dnes kromě jiného uchovává přes 1000 rozhovorů především s obyvateli Hamburku. Viz www.werkstatt-der-erinnerung.de

9 Text byl přednesen v roce 2009 na konferenci věnované oral history v Českých Budějovicích.